

Həyata Optimist və Pessimist Baxış Din və Əxlaq Münasibəti

Fuad İsəyev¹

İslam Araşdırmaları Fakültəsində Tədqiqatçı, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa
Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran.

Abstrakt

İnsan təbiətcə ictimai varlıqdır. Daxili mənəvi aləmin düzgün qurulması olmadan, sosial həyatın nizamlı yaşanması mümkün deyil. “Təsdiq sahəsində əxlaqın dinə ehtiyacı” mövzusuna düzgün yanaşmaq üçün ilk növbədə din və əxlaq anlayışlarını aydınlaşdırmaq vacibdir. Məntiqi cəhətdən düzgün tərifi, mövzunun dərk edilməsi üçün əsas şərtidir.

“Din” ərəb sözü olub, lüğətdə mükafat mənasını verir. Din, vəhy yolu ilə gələn, insanların Quran və sünnə vasitəsilə doğru yola yönəldilməsi üçün çatdırılan həqiqət və dəyərlər sistemidir.

“Əxlaq” isə “xülq” sözünün cəm formasıdır. “Xəlq” (x-l-q) zahiri görünüşü, “xülq” (x-l-q) isə daxili xarakteri, yaradılışdan gələn keyfiyyəti ifadə edir. İnsanda müşahidə olunan daxili keyfiyyətlər, davranış və hərəkətlər onun əxlaqını təşkil edir.

Açar sözlər: Din, Əxlaq, Gözəllik, İman.

¹. Email: fuad.ge89@mail.ru

Giriş

Müqəddəs Kitabımıza nəzər saldıqda, əxlaqın həm fərdi, həm də ictimai tərəflərinə üstünlük verildiyini görürük. İnsanın şəxsiyyəti və davranışları daha çox vurğulanır. İnsanın mahiyyəti açıqlandıqdan sonra onun təqva, ixtlas, ədalət, doğruluq kimi mənəvi keyfiyyətlərinə toxunulur. Bu keyfiyyətləri mənimsəmək üçün insan mənəvi aləmini tərbiyə etməlidir. Mənəvi dünyanın tərbiyəsi olmadan, ictimai münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi mümkün deyil.

İslamın Tövhid əqidəsi ədalətdən ayrı deyildir; dünya və axirət əlaqəsi ayrılmazdır. Nəfsin təmizlənməsi ilə Allaha yaxınlaşma bir-birini tamamlayır. Nəfsi təmizləməklə Allaha yaxınlaşmaq, Allahı tanımaqla isə nəfsin təmizlənməsinə nail olmaq mümkündür. Bir sözlə, kamil dinimiz iman, ibadət və əxlaq vəhdətini təqdim edir. *“Özünü Allaha təslim edən kimi, Allah tərəfindən qoyulmuş olan fitrətə üz tut! Allah insanları elə bu təbiət üzrə yaratmışdır. Allahın yaratdığını dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, lakin insanların çoxu bilmir.”* (Rum, 30:30)

“Əxlaqda ‘pis’ və ‘yaxşı’ anlayışları, insanın öz iradəsi ilə etdiyi işlər ilə onların son nəticəsi arasındakı əlaqəni göstərir. Bir iş son xeyir məqsədinə müsbət təsir göstərsə ‘yaxşı’, mənfi təsir göstərsə ‘pis’ sayılır.”

Əxlaqın həqiqəti

Əxlaqın həqiqəti, insanın yaradılış məqsədi olan Allaha yaxınlaşma və kamillik zirvəsidir. İnsanın həqiqəti onun ruhudur. İnsan öz ruhunu nə qədər yaxşı tanısa, Allahı bir o qədər yaxşı tanıyıb Ona yaxınlaşa bilər. Hədisdə deyildiyi kimi: *“Kim özünü tanısa, Rəbbini də tanıyar.”* Allaha yaxınlaşmaq insan yaradılışının əsas prinsiplərindəndir. Onun kamilliyə çatması və ilahi feyzdən bəhrələnməsi həqiqəti tanımaqla başlayır. Həqiqət, Allahın varlığına və Onun Təkliyinə inanmaq, Ona yaxınlaşmaqdır. Bu, həqiqi səadətdir.

Tarix boyu bəşəriyyət həqiqət axtarışında olmuş, ona yaxınlaşmaq üçün daim səy göstərmişdir. Hətta bütpərəstlər belə Allaha yaxınlaşmaq üçün müəyyən ayinlər yerinə yetirirdilər. Quran bu barədə deyir: *“Biz onlara (bütələrə) yalnız bizi Allaha daha çox yaxınlaşdırırsınız deyə ibadət edirik.”* (Zümər, 39:3)

Ən düzgün yolu bizə ilahi vəhy göstərir. İnsan ağılı bəzi məsələləri dərk edə bilir, lakin bəziləri onun qavrayışından kənardır. Buna görə də, insan ağılı bəzi hallarda ilahi vəhyin köməyinə ehtiyac duyur.

Beləliklə, Allah peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara həqiqəti çatdırmış və öz sübutunu tamamlamışdır: *“Allah insanlara müjdəçi və xəbərdarlıq edən peyğəmbərlər göndərmişdir.”* (Bəqərə, 2:213)

Digər tərəfdən, həqiqəti tanımaq hissi bütün insanlarda fitri olaraq mövcuddur. Demək olar ki, hər kəs həqiqət axtarışındadır və ona yaxınlaşmaq istəyir. Bəs bu yaxınlaşma hansı yollarla mümkündür? Bu yaxınlaşmanın məqsədi nədir? Zaman və məkanla yaxınlıq mümkündürmü, yoxsa başqa bir yaxınlıq nəzərdə tutulur? Bu kimi suallara cavab vermək üçün mövzunu daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır. Təsdiq sahəsində əxlaqın dinə ehtiyacı

İslam – Fitrət Dini

“Xalis və doğru olan dinə tərəf üz tut! Bu, Allahın fitrətidir. Allah insanları elə bu təbiət üzrə yaratmışdır. Allahın yaratdığını dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, lakin insanların çoxu (bunu) bilmirlər.” (Rum, 30:30)

İslam dini son və ən kamil din olduğu üçün onun bütün qayda-qanunları insanın fitri xüsusiyyətləri ilə uyğundur və həyatın müxtəlif sahələrində insana nicat yolunu göstərir. Beləliklə, dinlər içərisində son və haqq din İslam olduğu üçün onun tərifini belə vermək olar: *“Din, vəhy ilə gələn, insanların Quran və sünnə vasitəsilə doğru yola yönəldilməsi üçün onlara çatdırılan həqiqət və dəyərlər sistemidir.”*

Bəşəriyyətin səadəti, həm dünyada, həm də axirətdə, gündəlik həyatın müxtəlif (həm fərdi, həm də ictimai) sahələrində İslami prinsiplərə əməl etməklə birbaşa bağlıdır.

İslam dini əsasən üç mühüm sahəyə ayrılır:

1. Üsuliddin: Əqidə sahəsidir, insanın fikir və inancının düzgün qurulması üçün nəzərdə tutulub. Bu sahə inanc məsələləri ilə bağlı olduğundan, hər bir müsəlmanın onları dəlillə əminliklə qəbul etməsi tələb olunur.

2. Furuiddin (Əhkam/Fiqh): Əməli təlimlər sahəsidir. İnsanın Allaha itaət məqsədilə yerinə yetirməli olduğu və ya çəkinməli olduğu əməlləri əhatə edir.

3. Əxlaq: Psixoloji və davranış sahəsidir. İnsanın ruhunun və davranışlarının tərbiyəsi və islahından bəhs edir.

Sadə bir bənzətmə ilə: İslam dini bir ağaca bənzədilə bilər. Üsuliddin (əqidə) onun kökləri, Furuiddin (əməllər) gövdəsi və budaqları, Əxlaq isə onun yarpaq və meyvələridir. Gözəl əxlaq şirin meyvə, pis əxlaq isə çürük meyvə kimidir.

Bu bənzətmədən aydın görünür ki, ağacın əsas məqsədi şirin meyvə verməkdir, lakin bunun üçün köklərin, gövdənin və budaqların möhkəm və sağlam olması şərtidir.

Bu üç sahəni nəzərdən keçirdikdə görürük ki, əqidə məsələləri nəzəri xarakter daşıyır və onlara inanmaq və dildə etiraf etmək tələb olunur. Fiqh və əxlaq məsələləri isə fərqlidir; bu sahələrdə İlahi qanunlar və dəyərlər əsasında formalaşan əməllər və davranış qaydaları ilə qarşılaşırıq. Məsələn, namaz qılmağın vacib olması, təkəbbürlük etməyin pis olması kimi. Deməli, İslam dini həm həqiqətləri (nəzəriyyə), həm də dəyərləri (praktika) özündə cəmləyən bir dindir.

Əxlaq İslam dininin əsas sütunlarından biri olduğu üçün onun da tərfinə diqqət yetirməliyik. “Əxlaq” sözü “xülq” sözünün cəm

formasındır. “Xəlq” (x-l-q) və “xülq” (x-l-q) sözləri eyni kökdən gəlsə də, mənə etibarilə fərqlənir: “Xəlq” zahiri formanı və görünüşü, “xülq” isə daxili xarakteri və keyfiyyəti nəzərdə tutur. İnsanlarda müşahidə olunan hər bir daxili keyfiyyət, davranış və hərəkət onun əxlaqını təşkil edir.

Müsəlman mütəfəkkirlərinin “Din və Əxlaq” barədə görüşləri İslam filosofları və mütəkəllimləri (sxolastik alimlər) arasında hicri IV və V əsrlərdə geniş yayılmış “işlərin yaxşı-pisliyinin özündə (zati) olub-olmaması və bunun müstəqil ağıl qüvvəsi tərəfindən dərk edilib-edilməməsi” mübahisəsi, əslində din və əxlaq münasibətinin ilkin təzahürü idi.

Bu mübahisənin mahiyyəti belə idi: İnsan ağılı, dini hökmlərə müraciət etmədən, işlərin yaxşı və ya pis olduğunu özü dərk edə bilərmidi? Bu problemi başqa cür də ifadə etmək olar: “İnsanın etdiyi işlər Allah tərəfindən pis və ya yaxşı olaraq göstərilməsəydi, həmin işlər öz-özlüyündə (zati olaraq) pis və ya yaxşı adlana bilərmidi?”

Göründüyü kimi, müsəlman dünyasında sxolastik mübahisələrin formalaşdığı ilk dövrlərdə dinin əxlaqla qarşılıqlı əlaqəsi əsas müzakirə mövzusunə çevrilmişdi. Həmin dövrdə məsələnin həlli üçün müsəlman mütəfəkkirləri tərəfindən iki əsas yol irəli sürüldü: Əşərilik və Mötəzililik (və onunla eyni mövqedə duran İmamilik).

Əşərilik cərəyanı işlərin yaxşı və pisliyinin tam şəkildə Allahın iradəsindən asılı olduğunu, Mötəzililik (xüsusilə də, İmamilik) təlimi isə bütün işlərin deyil, bəzi işlərin yaxşı və pisliyinin ağıl tərəfindən müstəqil şəkildə dərk edilə biləcəyini müdafiə etmişdir.

İndi isə hər iki qrupun din və əxlaq münasibətləri barədə irəli sürdüyü görüşlərlə, daha sonra isə digər müsəlman filosofların bu mövzudakı fikirləri ilə tanış olaq.

Əşərilik

Kəlam elmində əsas məktəblərdən biri sayılan Əşərilik, hicri IV əsrin əvvəllərində Əbülhəsən Əl-Əşəri tərəfindən yaradılmışdır.

Əslində bu məktəb həmin dövrdə İslam sxolastikasının digər fəal cərəyanı olan Mötəzililiklə mübarizə şəraitində formalaşmışdır.

“İşlərin yaxşı-pisliyinin zati olub-olmaması” məsələsinin Əşərilik məktəbindəki izahına gəldikdə, onlar həm işlərin zati xüsusiyyətlərinin, həm də onların ağılla dərk edilməsinin tamamilə İlahi iradəyə və şəriət hökmlərinə bağlı olduğunu müdafiə edirdilər. Yəni, Əşərilik məktəbinə görə, heç bir iş öz-özlüyündə (zatən) yaxşı və ya pis deyildir. Yalnız Allahın yaxşı və ya pis hesab etdiyi işlər həmin xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Həmçinin, insan İlahi iradənin köməyi olmadan işlərin yaxşı və ya pis olduğunu dərk edə bilməz. Bu məsələdə də son söz Allaha məxsusdur. Beləliklə, biz yalnız Allah-Taalanın günah adlandırdığı işləri günah hesab etməliyik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Əşəri özünün “Əl-Lümə” əsərində bəzi rəşional dəlillərdən istifadə etsə də, “Əl-İbanə” kitabında əsasən əqli istinadlardan imtina etmiş və nəqli mənbələrə üstünlük vermişdir. Əşəri bütün əsərlərində işlərin yaxşı və ya pis olmasının zatiliyini (özlüyündə olmasını) və bunun dindən kənarda müəyyənləşdirilməsini inkar etmişdir.

İmamilik və Mötəzililik

İmamilik və Mötəzililik cərəyanları din və əxlaq münasibətləri mövzusunda oxşar mövqe tutmuşlar. Onlar bəzi işlərin zati və dindən müstəqil olaraq yaxşı və ya pis olduğunu təkid edirlər. Məşhur mütəfəkkir Nəsrəddin Tusi öz “Təcridül-ətiqad” əsərində qeyd edir ki, əgər biz bəzi işlərin (məsələn, yalanın pisliyinin) tam rəşional şəkildə sübutunu yetirə bilməsək, şəriət hökmlərini də əsaslandırma bilmərik. O deyir: “Əgər bütün işlərin yaxşı və ya pis olmasını yalnız şəriət hökmlərinə əsaslandırısaq, bu zaman məntiqi olaraq şəriətin özünün düzgünlüyü iddiası da əsassız qalar. Məsələn, əgər yalan danışmaq ağıl baxımından pis sayılmasaydı və onun

pisliyini ancaq şəriətdən öyrənməyi məcburi saysaq, bu zaman Allah tərəfindən din gətirmiş peyğəmbərin də sözlərini və şəriətini qəbul etməyimiz məcburi olmazdı. Çünki yalan danışmaq pis olmadığına görə, peyğəmbərin sözlərinin də yalan olması ehtimalı var ola bilər. Beləliklə, onun peyğəmbərliyi sübuta yetirilə bilməz.”

Başqa sözlə, biz hətta peyğəmbərin sözünün doğruluğunu təsdiq etmək üçün belə, əvvəlcə və tam müstəqil əqli yolla yalanın pisliyini dərk etməliyik. Əgər yalanın pisliyini ancaq şəriətlə əlaqələndirsək, onda şəriətin öz hökmlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmırıq.

Qeyd edək ki, insani əxlaq normalarının qəbulu digər bir mühüm fəlsəfi problemlə – insanın iradə azadlığı məsələsi ilə də bağlıdır. Əşərilik məktəbində bütün işlər Allahın iradəsinə aid edildiyinə görə, insan tam azad iradə sahibi sayılmır. Bu baxışda bütün işləri yaradan Allahın Öz əzəli iradəsidir. Bu halda normativ (norma qoyan) əxlaq prinsiplərindən danışmaq mənasız olardı, çünki ənənəvi əxlaqda insanlara yaxşı işləri etmək və pislərdən çəkinmək tövsiyyə olunur. Azad iradə olmayan yerdə isə insanlara bu cür tövsiyələr vermək məntiqsizdir. Deməli, Əşərilik təliminin əsaslandığı cəbr fikri (insanda tam iradə azadlığının olmaması) normativ əxlaqın qurulmasına maneə olur.

İkinci qrupun (Mötəzililik və İmamilik) baxışlarında isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Onlar insanın azad iradəyə malik bir varlıq olduğuna inanırlar. Buna görə də, insan azad təfəkkür və sağlam düşüncə qabiliyyəti sayəsində bir sıra ümumi əxlaq qanunlarını dərk edə bilər. Beləliklə də, bu şəraitdə əxlaq prinsiplərindən danışmaq məntiqlidir.

Əşərilikdə yaranan digər bir problem ondan ibarətdir ki, bu baxışa görə, Allah-Taala çox pis insanları cənnətə, yüksək dərəcələrə malik olan insanları isə cəhənnəmə ata bilər. Yəni, Allah belə bir iş görsə, biz Onu bu işinə görə qına və ya etiraz edə bilmərik, çünki yaxşı və

pis işləri tamamilə İlahi iradə ilə əsaslandırırsaq, bu zaman Allahın bütün işləri avtomatik olaraq yaxşı hesab edilməlidir. Onda Allahın yuxarıda qeyd etdiyimiz fərzi işi də yaxşı hesab edilir, halbuki bu müddəa İmamilik və Mötəzililik təlimlərində qətiyyətlə rədd edilmişdir. Həmin təlimlərə əsasən, Allah-Taala Ədildir (Ədalətlidir), Onun ədaləti belə işlərin Onun tərəfindən edilməsinə imkan verməz. Buna görə də, bu iki İslam sxolastik cərəyanlarına “ədliyyə” (Allahın ədalətini qəbul edənlər) adı verilmişdir.

Burada bir sual yaranır: Ədliyyə məktəbinin din və əxlaq münasibətləri barədə baxışında əxlaqın ümumiyyətlə dindən asılı olmadığı deyilir, yoxsa bəzi əxlaq qanunlarının müstəqil şəkildə dərk edildiyimi təkid olunur?

Bu suala cavab olaraq demək lazımdır ki, Ədliyyə məktəbi təlimlərində bir sıra fundamental əxlaqi qanunların tam rəşional (əqli) müstəvidə anlaşılma biləcəyini qəbul edir. Növbəti misallara diqqət yetirək:

- Başqalarının hüquqlarına təcavüz etmək pisdir.
- Zəif insanlara kömək etmək yaxşıdır.
- Yalan danışmaq pisdir.

Bu tip əsas əxlaq qanunları tam şəkildə insan ağılı tərəfindən dərk oluna bilər. Lakin, bu əsas qanunları ağıl yolu ilə təsdiqlədikdən sonra, əxlaqın digər bir çox sahəsində dinlə sıx əlaqə başlayır. Məsələn, namaz qılmaq dində əxlaqi bir vəzifə kimi insanlara vacib edilmişdir. Bu kimi əxlaqi normalarda əxlaq birbaşa dindən asılıdır və onunla müəyyən edilir.

Ustad Misbah Yəzdinin baxışları

Müasir İslam filosofu Məhəmməd Təqi Misbah Yəzdi din və əxlaq münasibətlərində bir qədər fərqli və daha ətraflı baxışlarla çıxış edir. O, “Əxlaq fəlsəfəsi” əsərində yazır:

“Əxlaqda qeyd olunan ‘pis’ və ‘yaxşı’ məfhumları, insanın öz ixtiyarı ilə etdiyi işlər ilə həmin işlərin son nəticəsi (son məqsəd)

arasındakı əlaqə növünü göstərir. İnsanın hər hansı bir işi onun son xeyir məqsədi ilə müsbət əlaqədədirsə, həmin iş 'yaxşı', mənfi əlaqədədirsə 'pis' sayılır. Bu ideyanın özü birbaşa dini qanunlardan götürülməmişdir, yəni bu müddəanı təsdiqləmək üçün Allahı, peyğəmbərləri və dini qanunları qəbul etmək şərt deyil."

"Bəs insanın varlığının son məqsədi nədir? Bu suala cavab verərkən əxlaqın dinlə əlaqəsi aydın şəkildə üzə çıxır. Biz insanın son məqsədini araşdırarkən və bu suala cavab verərkən, həmin məqsədin 'Allaha yaxınlaşmaq' olduğunu vurğulayırıq. Həmçinin, yaxşı işləri müəyyənləşdirmək və onların son məqsədlə əlaqəsini səciyyələndirmək üçün insanın əbədiliyini (ölümsüzlüyünü) və onun axirət həyatında öz yaşayışını davam etdirəcəyini ortaya qoymalıyıq. Əxlaq qanunlarının təyin edilməsində ölümdən sonrakı həyata inam ona görə zəruridir ki, biz inanlı insana belə bir tövsiyə verə bilərik: sənin son səadətin və varlığının son məqsədi bir sıra maddi və dünyəvi mənafelərinə zidd olsa belə, əbədi mənafelərini üstün tutmalısan. Çünki həqiqi xeyir məhz bundadır və bunun əksinə olan işlər pis işlərdir. Deməli, Allahın varlığının təsdiqindən əlavə, məəd (axirət) əqidəsi də əxlaq qanunlarının müəyyənləşməsi və sabitləşməsi üçün zəruridir."

Misbah Yəzdi bunu da əlavə edir ki, müstəqil insan ağıl bir sıra ümumi əxlaq qanunlarını dərk edə bilsə də, onların praktik tətbiqində və detallarında çətinlik çəkə bilər. Məsələn, ağıl dərk edir ki, ədalətli olmaq yaxşıdır, lakin bir çox xırda məsələlərdə hansı davranışın ədalətə uyğun olduğu qeyri-müəyyən qala bilər. Həmin məsələlərdən biri də cəmiyyətdə kişi və qadın hüquqlarının bərabərliyi məsələsidir. Biz bu kimi məsələlərdə ədalətin tətbiqində çətinlik çəkə bilərik və onların həlli üçün dini qanunlara və bələdçiyə müraciət etmək labüddür.

Əxlaqın dinə ehtiyacına qarşı çıxan bəzi iddialar və onlara cavablar
1. İddia: Sekulyar (dünyəvi) əxlaq humanist ideyalara əsaslanır, dini əxlaq isə ilahi mənşəlidir. Nəticədə sekulyar əxlaq

cəmiyyətdə insanların fərdi hüquqlarının keşiyində dayanır, dini əxlaq isə insanların yalnız Allah qarşısında vəzifələrinin yerinə yetirilməsini ön plana çıxarır. Bir sözlə, dini əxlaq insanların fərdi hüquqlarını tam təyin edə bilmir.

oCavab: Bu iddia İslam dininin mahiyyətinə yetərinəcə dərinədən varmamışdır. İlk İslam dövrünə baxsaq, görürük ki, bu din insanların həm maddi, həm də mənəvi bütün ehtiyaclarını təmin etməyə çalışır, cəmiyyətdə bütün insanların həm sosial, həm də fərdi hüquqlarını bərpa etməyə səy göstərir. Quran ayələri və onun İlahi hökmləri insan hüquqlarına necə diqqət yetirdiyini aşkar şəkildə göstərir. Məsələn, “Əbəsə” surəsində İslam Peyğəmbərinin (s) və ya Ona yaxın şəxslərdən birinin kor bir kişi ilə rəftarı təsvir olunur və Allah-Taala cəmiyyətdə heç bir insanın hüququnun, hətta ən kiçik bir etinasızlıqla belə tapdalınmasına razı deyil. Təkcə bu ayələr belə, dini əxlaqın fərdi insan hüquqlarına sekulyar əxlaqdan yüngül yanaşdığı fikrini tamamilə rədd etmək üçün kifayətdir. İslamda buna bənzər çoxsaylı ayə və hədislər mövcuddur. Digər tərəfdən, İslamda insanlara təqdim olunan bütün ayinlər və qanunlar onların həm dünya, həm də axirət həyatı üçün faydalı, bəzən də zəruridir. Deməli, bu baxımdan İlahi dəyərləri insani dəyərlərdən ayırmaq əsassızdır.

2. İddia: Müsəlman xalqların az bir hissəsi dini əxlaqa yiyələnmişdir. Yalan, rüşvətxorluq və bu kimi əxlaqa zidd işlərin müsəlmanlar arasında geniş yayılması onu göstərir ki, dini əxlaq sistemi cəmiyyətdə effektiv işləyə bilmir.

oCavab:

a) Etik normalara zidd bir çox davranışları ümumən müsəlmanlara aid etmək düzgün deyil. Bundan əlavə, müasir dövrdə əxlaq problemi sekulyar cəmiyyətləri də eyni dərəcədə narahat edir. Hətta bir çox sahələrdə (məsələn, ailə qurumu) müsəlmanların problemləri digər dinlərə mənsub olanların problemlərindən daha azdır.

b) Əvvəldən də qeyd olunduğu kimi, müəyyən qanunlar toplusunun mövcudluğu həmin qanunların cəmiyyətdə avtomatik olaraq tətbiq edilməsinə zəmanət vermir. İslamda kamil və inkişaf etmiş əxlaq qanunlarının mövcud olması, müsəlman adlanan insanların hamısının həmin qanunlara uyğun yaşamasına təminat vermir. Deməli, biz həmin qanunların bəzən işləməməsinin səbəblərini (təhsilsizlik, siyasi iradəsizlik, iqtisadi problemlər və s.) ayrıca araşdırıb tapmalıyıq, sistemi deyil.

3. İddia: Zaman dəyişdikcə onun tələbləri də dəyişir. Zamanla dəyişən, fərqlənən və inkişaf edən bəşər cəmiyyətləri üçün dəyişkən əxlaq qanunları tələb olunur, dini əxlaq qanunları isə dəyişməz və sabitdir. Deməli, dini əxlaq zamanın tələblərinə cavab verə bilməz.

Cavab: Qeyd edək ki, İlahi dəyərlər əsasında formalaşan əxlaq sistemi dəyişkən cəmiyyət üçün daimi olaraq əxlaqi normalar təmin edir. Lakin bu o demək deyil ki, həmin əxlaq qanunlarının özləri dəyişkəndir. İnsanlar yaranış günündən dünyanın sonuna qədər bir sıra dəyişməz qanunlara tabe olmalıdırlar. Məsələn, zaman nə qədər dəyişsə də, cazibə qanunu dəyişməz qalır; min illər sonra da ziddiyyətli halların qeyri-mümkünlüyü dəyişməz qalacaqdır. Deməli, bəşər həyatında dəyişməyən həqiqətlər vardır. Həmin həqiqətlərin bir hissəsi də insanları səadətə yönəldən əxlaq qanunlarıdır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, “başqasının hüququna təcavüz etmək qadağandır” qanunu zaman və məkan çərçivəsinin xaricində dayanan bir qanun kimi dəyişməz qalacaqdır. Bizim qənaətimizcə, İslamda mövcud olan əxlaq qanunlarının hamısı bu qəbildəndir. Deməli, İslamın əxlaq qanunları bütün zaman və məkanlarda, habelə müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqlar arasında həyata keçirilə bilən dəyişməz həqiqətlərdir.

Beləliklə, əxlaqın dinə ehtiyacının təsdiq sahəsini daha yaxşı dərk etmək üçün təfəkkür və idrak proseslərini anlamaq vacibdir. (Mətnin

davamı təfəkkür, idrak növləri, elm, mərifət, saleh əməl, eqoizm və ədalət haqqında geniş bölümləri əhatə edir, lakin burada xülasə üçün dayanılır).

Nəticə

Fəzilətlərin ən üstünü, kamalın ən son həddi məhz ədalətdir. Ədalət varsa, deməli, bütün fəzilətlər də vardır. Ədalətin əksi zülmüdür, zülm isə bütün çirkinlikləri özündə cəmləyir. Ədalət elə bir xüsusiyyətdir ki, onun sayəsində bütün işlər normal həddə tənzimlənir, insanın nəfsindəki müxtəlif qüvvələr (ağıl, qəzəb, şəhvət) arasında tarazlıq yaranır, qüvvələrdən biri digərinə qarşı üstünlük təşkil etmir.

Ədalətin əsas əxlaqi xüsusiyyəti ondadır ki, o, müxtəliflikdə vəhdət yaradır, ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır. İnsanı fərqli tərəflərə çəkmək istəyən qüvvələri normallaşdırır, ifrata (həddi aşmağa) və təqsiərdən (əskikliyə) getməyə imkan vermir. Bütün qüvvələr birləşib eyni məqsədə xidmət etməyə başlayır. Vəhdət (birlik) çoxluqdan həmişə üstündür. Varlıqların ən üstünü heç bir tərkib hissəsi olmayan, vəhdət halında olanıdır ki, bu da yalnız Allah-Taaladır. Digər varlıqlar da məhz Onun sayəsində var olmuşlar. Dünyadakı vəhdətlər də Onun Vəhdətinin bir təzahürüdür.

Ədalət həm əxlaqi davranışlarda, həm pay bölgüsündə, həm ictimai münasibətlərdə, həm də idarəetmədə tələb olunur. Ədalətli şəxs iki tərəfdən birinə meyl göstərməyən, tam obyektiv qərar verəndir. Bunun üçün hər şeyin normal həddini, həmçinin onun ifrat və təqsiər tərəflərini tanımaq lazımdır. Bu isə olduqca çətindir. Ədalətin tərəzisi Allahın hökmləri və Peyğəmbərin sünnəsidir. Deməli, əsl ədalətli şəxs bu hökmləri çox yaxşı bilməlidir.

Hər insanın kamal və səadətə çatması onun ədalətli olmasından asılıdır. Ədalət bütün işlərdə, əməllərdə orta yolu (itidalı)

tutmaqdan ibarətdir. Dünya və Axirət səadəti də məhz bu orta yolla getməklə əldə edilir.

İnsanın orta yolu tuta bilməsi üçün ilk növbədə elmlə əməli birləşdirməsi, onların arasında tarazlıq qurması lazımdır. Təkcə elmlə kifayətlənib əməlsiz qalmaq, ya da elmsiz, kor-koranə əməl etmək faydasızdır. Peyğəmbər (s) həm əməlsiz alimdən, həm də elmsiz abiddən uzaq durmağı tövsiyə etmişdir.

Əməl zamanı insan zahiri (görünən) və batini (daxili) tərəfləri birləşdirməlidir. Təkcə zahiri bəzəyib batini çirkin saxlamaq və ya tərsini etmək düzgün deyil. Elm öyrənərkən də ifrat və təqsirdən uzaq durmaq lazımdır: həm batini (əqli, fəlsəfi) elmləri, həm də zahiri (şəriət) elmlərini öyrənmək vacibdir. Ayə və hədislərin zahiri mənasını öyrənib əsas mənasından xəbərsiz qalanlardan, ya da bütün ömrünü dəqiq elmlərə sərf edib ağıl həll edə bilmədiyi məsələləri inkar edənlərdən olmamalıyıq.

Ədalət sifətinin tələbinə uyğun olaraq ağıl qüvvəsi digər qüvvələrə (qəzəb, şəhvət) hökmran olmalı, onları öz hakimiyyəti altında birləşdirməlidir. Belə olarsa, insan Allahın yer üzündəki həqiqi xəlifəsinə çevrilər. Özünü islah etməyən insan başqalarını da islah edə bilməz. Başqalarını islah etməzdən öncə insan ilk növbədə özünü islah etməlidir. Əgər rəiyyətdə (cəmiyyətdə) belə bir islah olunmuş insan başçılıq edərsə, onda cəmiyyətdəki bütün əxlaqi pozuntular aradan qalxar, hər şeydə ədalət öz yerini tutar, nəticədə Allahın maddi və mənəvi nemətləri onların üzərinə yağar. Təsadüfi deyil ki, ədalətin növləri arasında ən şərəfli, ən üstünü hökmdarın ədalətli olmasıdır. Hətta digər ədalətlər də məhz onun ədalətindən asılıdır. Hökmdar ədalətli deyilsə, cəmiyyətdə fitnə-fəsad yayılır. Hədisdə deyilir: “Bir saat ədalətli olmaq yetmiş illik ibadətdən üstündür.”

Ədəbiyyat

Qurani-Kərim

Hilli, “Kəşful murad fi şərhi təcridil - etiqad”

Misbah Yəzdi, “Düruse fəlsəfeye əxlaq”

Mail İsmayıloğlu, “Din fəlsəfəsi” (2009-cu il)

Təmini Amidi, Əbdulvahid ibn Məhəmməd “Ğurərul-hikəm və durərul-kiləm”,

Mirzə Hüseyn Nuri, Müstədrəkül-vəsail

Əllamə Məclisi, Biharul-ənvər, c. 78

Məhəmməd ibn Yəqub ibn İshaq Kuleyni, “Üsuli-əl-Kafi”, c.2

Şeyx Səduq ibn Babuveyh, “Tövhid”

Rauf İmranoğlu, “Məntiq” (2011-ci il),

Ayətullah əl-üzma Nasir Məkarim Şirazi, “Təfsiri nümunə” (2018), c. 16

Şeyx Əhməd Nəraqi; “Meracus-Səadə” (Səadət zirvəsində, Çap ili: 2012)

Şeyx Təbərsi, “Məcməül-bəyan”, c.10

Sərrac Tusi “Lümə” 1960-cı il

S. Xəlilov, “Fəlsəfə: tarix və müasirlik”

Əxbər əl-Həllac, 1936-cı il

Könül Bünyadzadə, “İnsan: kamilliyin arxitektonikası” (Bakı – 2014-cü il),

Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “Əl-mizan”

Məhəmməd Təqi Misbah Yəzdi, “Amuzeşi fəlsəfə”

Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “Nihayətul-hikmət”

İmam Ruhullah Xomeyni, “Qırx hədisin şərhi

Görünüş: “Ruzi kəsb etməkdə insanın rolu”. Görünüş: “Hidayət və ilahi izlal (zələlət)”